

TILSHUNOSLIK ATAMALARI LUG‘ATI VA UNING TA‘LIMDA TATBIQ ETILISHI

Go‘zal Rustamovna Tilovova

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti NTM o‘qituvchisi

ANNOTATSIYA

Mustaqillik sharoitida o‘zbek tilshunosligida fanning taraqqiyoti va rivoji bu fanning lingvistik terminologiyasini ham o‘zgartirishga undadi. O‘zbekona umummilliy, o‘quvchilar tushunadigan, tez anglaydigan terminlar miqdori kam emas, balki sifat tomonidan ko‘paytirish davri keldi. O‘zbek tili dunyo tillari ichida eng boy va ifodali tillardan biri hisoblanadi. Hozirgi kunda o‘zbek tilining mavqei sezilarli darajada o‘shmoqda. Ushbu maqolada tilshunoslik atamalari lug‘atining ta‘lim jarayonlariga tadbiiq etilishi va uning axamiyati xaqida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: terminologiya, izohli lug‘at, lingvistik lug‘at, lingvistik termin, leksika, leksema, lug‘at maqola.

ABSTRACT

In the conditions of independence, the progress and development of the science of Uzbek linguistics prompted a change in the linguistic terminology of this science. The period has come to increase not only the quantity, but also the quality of Uzbek national terms, which students understand and understand quickly. The Uzbek language is one of the richest and most expressive languages in the world. At present, the positions of the Uzbek language are increasing significantly. This article talks about the application of a dictionary of linguistic terms to educational processes and its meaning.

Key words: terminology, explanatory dictionary, linguistic dictionary, linguistic term, vocabulary, lexeme, dictionary entry.

KIRISH

O‘zbek tiliga davlat tili maqomining berilishi, shu jumladan, mustaqillik natijasida tilimizda hurmat va e‘tiborning kuchayishi, ayniqsa, o‘rta maktablarda ona tili fanini o‘qitish va o‘rgatishdagi talab va ehtiyojlarning oshishi ona tilini yanada chuqurroq va ko‘proq bilishimizni taqozo etadi.

Har qanday milliy tilning asosiy so‘z boyligini, shu tilning tarixan rivojlanishi hamda muayyan lug‘atni yaratish chog‘idagi turg‘un holatini lisoniy tizim va nutqiy faoliyat birligida ifoda qiluvchi katta hajmli filologik lug‘atlar ulkan madaniy

ahamiyatga molik ishlar sifatida baholanadi. Shu bilan birga, ularning keng kitobxonlar qo‘lidan tushmaydigan, qo‘llanish muddati esa faol va abadiy emas. Chunki tilning eng harakatchan qimi bo‘lgan leksikada, hatto sho‘ro davrida, turg‘unlik yillarida ham, bir tomondan, so‘zlarning eskirishi, ikkinchi tomondan, ularning yangilanishiga olib keluvchi jarayonlar to‘xtab qolgani yo‘q.

Yuqorida aytilganidek, har qanday tilning rivojlanishiga uning leksikasi tez, sezirali va jiddiy o‘zgarishlarga uchraydi. Leksikadagi taraqqiyot yangi lug‘aviy birliklarning iste‘moldan chiqishi, so‘zlarning yangi ma‘nolar kasb etishi va ayrim ma‘nolarning yo‘qolishi kabi hodisalar bilan xarakterlanadi. Ana shunday o‘zgarishlar ma‘lum darajada etgach, ularning nazariy va amaliy jihatdan aks ettiruvchi ishlarga ehtiyoj tug‘iladi. Amaldagi “O‘zbek tilining izohli lug‘ati” ham xuddi shunday ehtiyoj, talab tufayli juda katta mehnat evaziga yuzaga kelgan va u ma‘lum vaqtda qadar (aytish mumkinki, O‘zbekiston mustaqillikka erishguncha, 90-yillar o‘rtalarigacha) o‘z vazifasini o‘tab keldi. Lekin bu lug‘at ma‘lum sabablarga ko‘ra, xususan, lug‘atda so‘z tanlashdan tortib, so‘z ma‘nolarini belgilash, qayd etish, izohlash masalalarida bir qator kamchiliklarga ega ekanligi, o‘tgan asrning 70-yillaridan shu vaqtga qadar o‘zbek tili leksikasida ro‘y bergan katta o‘zgarishlarni o‘zida aks ettirmaganligi (bu holatning sababi yuqorida qisman aytib o‘tildi), resapublikaning mustaqillik holatiga mos, muvofiq kelmaydigan siyosiy, mafkuraviy qarashlarni muayan darajada ifodalaganligi tufayli, hozirgi kun talablariga javob bera olmay qoldi. Hususan, o‘zbek tilining bebaho mulki bo‘lgan, hayotda bekamu ko‘st xizmat qilayotgan juda ko‘p so‘zlar “eskirgan” kabi tamg‘alar tazyiqqa uchradi, iste‘moldan chiqarildi, ularning o‘rnini “ruscha-baynalminal so‘zlar” egalladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Albatta, hozirgi davrda lug‘atlar yo‘q joydan yaratilmaydi. Tuzuvchilar yangi lug‘atni yaratishda mavjud ikki jildli “O‘zbek tilining izohli lug‘ati” materalaridan unumli, lekin tanqidiy nuqtai nazardan foydalanadilar. Shu bilan birga, yangi lug‘atni avvalgisining to‘ldirilgan, qayta ishlangan varianti deb baholamaslik kerak. Besh jilddan iborat yangi “O‘zbek tilning izohli lug‘ati” o‘zbek va jahon lug‘atchiligining yangi ijobiy yutuqlarini, O‘zbekiston mustaqilligi yillarida hayotimizda ro‘y bergan tub o‘zgarishlar va shu munosabat bilan o‘zbek tili leksikasida sodir bo‘lgan yangiliklarni e‘tiborga olib yaratiladigan yangi lug‘atdir.

R.A Budagovning ta‘kidlashicha, biror nazariya, usul, boringki, lug‘atning eskisiga nisbatan yangiligi faqat terminbozlikdan iborat bo‘lar ekan, bunday yangilik fanni olg‘a rivojlantirmaydi, balki uning taraqqiyotida to‘sqinlik qiladi. [1].

Ushbu fikrga javoban quyidagi dalillarni aytish mumkin: lug‘atning yangiligi mavjud ikki jildlikdan farqli tomonlari, u, eng avvalo, mustaqillik yillarida mamlakatimizning ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va ma‘naviy hayotida ro‘y bergan

yangiliklarni aks ettiruvchi lugʻaviy birliklar (soʻz – terminlar, soʻz birikmalari) bilan boyitildi, shoʻro mafkurasi bilan bogʻliq soʻzlar, atmalar, soʻz birikmalaridan xoli qilindi, “tozalandi” (zarur hollarda ular “eskirgan”, “tarixiy”, “diniy” kabi belgilar bilan berilib, maʼnosi oʻsha davr mafkurasi nuqtai nazaridan bir tomonlama izohlangan soʻz terminlar hozirgi kun talablaridan kelib chiqib qayta izohlandi.

Oʻzbek tiliga davlat tili maqomining berilishi, shu jumladan, mustaqillik natijasida tilimizda hurmat va eʼtiborning kuchayishi, ayniqsa, oʻrta maktablarda ona tili fanini oʻqitish va oʻrgatishdagi talab va ehtiyojlarning oshishi ona tilini yanada chuqurroq va koʻproq bilishimizni taqozo etadi.

NATIJALAR

Har bir sohaga oid iloji boricha keng va toʻla qamrab oladigan, hodisaning mohiyatini toʻgʻri, toʻla va aniq aks ettiriladigan atamalarni izohli terminologik lugʻatlarni yaratish shu soha mutaxassislarining eng birinchi galdagi vazifalaridandir. Xuddi shu maqsadda birinchi marta “Oʻzbek tili lingvistik terminlarining izohli lugʻati” Azim Hojiyev tomonidan 1985-yilda “Oʻqituvchi” nashriyotida chop etildi.

Lekin qator sabab va talablar shu lugʻatni qayta ishlab nashr etishni kun tartibiga qoʻydi. Natijada “Tilshunoslik terminlarining izohli lugʻati” 2002-yilda qayta nashrdan chiqdi hamda kitobxonlarga etkazib berildi.

A. Hojiyevning mazkur lugʻatida berilgan baʼzi atamalar ham maktab darsliklarining amaldagi atamalaridan bir oz farqlanadi [2].

Maktab darsliklarining amaldagi atamalarini oʻrganish shuni koʻrsatadiki, oʻqituvchi tomonidan aytiladigan lisoniy atamalarni oʻquvchilarni qabul qilishida qiyinchiliklar mavjud. Bu atamalarni oʻzida singdirish, hazm qila olish uchun maʼlum malaka, bilim saviyasi, lisoniy lugʻat-qoʻllanma boʻlishi lozim. Barcha darsliklarda atamalar bir xil, bir tushunchada berilishi lozim.

Oʻquvchi oʻzi mustaqil oʻzlashtirishi qiyin boʻlgan atamalarni shu atamalar izohi berilgan lugʻatlar yordamida tushunsa hamda oʻzlashtirsa, ona tili taʼlim mazmuni oldiga qoʻyilgan yana bir maqsadga erishilgan boʻlur edi. [3].

Mustaqillik sharoitida oʻzbek tilshunosligida fanning taraqqiyoti va rivoji bu fanning lingvistik terminologiyasini ham oʻzgartirishga undadi. Oʻzbekona umummilliy, oʻquvchilar tushunadigan, tez anglaydigan terminlar miqdori kam emas, balki sifat tomonidan koʻpaytirish davri keldi. Oʻzbek tili dunyo tillari ichida eng boy va ifodali tillardan biri hisoblanadi. Hozirgi kunda oʻzbek tilining mavqei sezilarli darajada oʻsmoqda.

Umuman, terminologiyaga oid barcha ishlarning muvaffaqiyatli hal etilishiga har bir sohaga oid atamalarni toʻla qamrab olgan terminologik lugʻatlarni tuzish va nashr etish muhim ahamiyat kasb etadi. Bunday lugʻatlarda har bir atamaning oʻzi atayotgan tushunchaning, narsa-hodisaning mohiyatini qay darajada toʻgʻri, toʻla va aniq

ifodalashini belgilash muhimdir. Bu bilan har bir atamaning talabga qanchalik muayyan javob berish bermasligi aniqlanadi. Ana shunday lugʻatlar yaratilmaguncha terminologik tizimdagi har bir salbiy hodisalar davom etaveradi. Bunday nomaqbul hodisalarni esa ilm-fanning xohlagan sohasiga oid adabiyotlarda, ilmiy ishlardan tortib darslik va qoʻllanmalargacha, shuningdek, boshqa manbalarda ham koʻplab uchratish mumkin. [4].

Lugʻat bilim manbai va oʻqitish vositasidir. Soʻz maʼnosini sharhlash, maʼlum bir soʻzning imlosini bilib olish, soʻz guruhlarini mustaqil davom ettirish, berilgan soʻzga maʼnodosh, uyadosh soʻzlar tanlash singari ijodiy amaliy topshiriqlarni bajarishda lugʻatlardan keng foydalaniladi. Ehtiyoj tugʻilganda oʻquvchining birinchi maslahatchisi lugʻatdir.

1. Maktab oʻquvchilari uchun tilshunoslik atamaları lugʻati hozirgi kunda oʻquvchilarga til ilmini osonroq va qulayroq tartibda oʻrganishda talab etilayotgan eng muhim qoʻllanma hisoblanadi.

2. Maktab oʻquvchilari uchun tuziladigan tilshunoslik atamaları lugʻati har bir sath birliklarini toʻgʻri va sodda, ayni vaqtda, oʻquvchining saviyasiga mos ravishda jamlagan boʻlishi lozim.

3. Mazkur lugʻat oʻzida milliylik ruhini singdirgan boʻlishi, shuning uchun ham tartiblanadigan soʻzlar atamaning asl lugʻaviy maʼnosini ifodalagan, alaxusus ular umumisteʼmoli nutqiy maʼnolardan xoli boʻlishni talab etadi.

XULOSA

Qisqa qilib aytilganda, oʻzbek tilini oʻrganish va oʻqitishda lugʻatlarning amaliy qimmatini oʻzbek tilida saboq beruvchi har bir muallim juda yaxshi tushunadi. Chunki oʻzbek tili darsliklardagi lisoniy atamalarni oʻquvchilarga tushuntirishda asosiy masʼuliyat oʻqituvchi zimmasiga tushadi. Uni qanday tushuntirish esa oʻqituvchining savodxonlik darajasiga bogʻliq. Oʻquvchi oʻzi mustaqil oʻzlashtirishi qiyin boʻlgan atamalarni shu atamalar izohi berilgan lugʻatlar yordamida tushunsa hamda oʻzlashtirsa, ona tili taʼlim mazmuni oldiga qoʻyilgan yana bir maqsadga erishilgan boʻlur edi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI: (REFERENCES)

1. Будагов Р.А. Толковые словари в национальной культуре народов. –М издательство Московского государственного университета 1989. 94-стр.
2. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. Toshkent, “O‘qituvchi”, 2002, 9–33-betlar.
3. Usmonov K., Safarov F. Grammatik terminlarning o‘rta maktab yuqori sinflarida o‘qitilishi haqida mulohazalar. Ilmiy to‘plam. Ona tili o‘qitishning nazariy va amaliy masalalari. Qarshi. 1989. 12-17-betlar.
4. Qurbonova M. O‘zbek tilshunosligida formal-funksional yo‘nalishi va sodda gap qurilishining taqmini. Doktorlik dissertatsiyasi. Toshkent. 2001. 30-bet.